

ВІД НАУКОВОГО ОПИСУ ДО МІФОЛОГІЗАЦІЇ ОБРАЗУ

Потенційна багатоаспектність лінгвістичного аналізу писемних пам'яток відкриває нові перспективи вивчення вже досліджених і досить відомих текстів різних авторів. Одну з таких можливостей надає лінгвокультурологія, теоретичні засади якої передбачають розгляд мовних знаків, у тому числі й зафіксованих у текстах, як носіїв певної історико-філологічної, культурологічної інформації, що неодноразово підтверджувалось цікавими та ґрунтовними розвідками. Оскільки “у будь-який момент розвитку культури обслуговуюча мова відображує її повністю й адекватно” [1, 15], ми підходимо до аналізу тексту як до джерела інформації, яка здатна відобразити певні процеси позамовної дійсності. З цих позицій текст може стати тим засобом, за допомогою якого можна осягнути “архетипи мовомислення етносу, які корелюють з універсальними невербальними форм комунікації” [2, 6]. Насамперед нас цікавлять процеси, пов'язані з формуванням національної свідомості, з виробленням та ствердженням певних етнопсихологічних ознак, що визначають національну самобутність народу. Говорячи про текст як про мовну одиницю, що здатна втілювати та виражати культурні цінності, звичайно, маємо на увазі не якісь “духовні гени”, а певні пресупозиції (у філософському значенні цього терміну), тобто “схильності, тенденції, які в різні епохи реалізуються образами, що можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи” [3, 97]. Вивчення етимології та функціонування в різножанрових текстах лексем, які завдяки своїй номінативній функції характеризують ціннісно-сміслові буття українського народу, визначають національні феномени, архетипні ознаки, сприятиме не лише дослідженню соціально-культурних основ національної самобутності, а й виявленню певних рис етносу.

Продовжуючи вивчення лексико-семантичних та функціональних особливостей лексеми *козак* в історико-філологічних текстах ХІХ ст. [4; 5], матеріалом для аналізу в даній статті ми обрали перший том тритомної “Истории запорожских козаков” академіка Д.І. Яворницького. Незважаючи на критичні оцінки щодо відображення фактичного матеріалу, ця праця була й залишається першим фундаментальним дослідженням, в якому подається всебічна характеристика історії, економіки, політики, військового укладу, побуту, звичаїв і культури Запорозького краю та козаків-запорозжців.

Загальновідомо, що, починаючи з 30 – 40-х рр., ХІХ сторіччя є періодом утвердження ідеї національного відродження не лише в Україні, а й в усьому слов'янському світі. Звісно, ця ідея знайшла своє відображення і в особливостях функціонування лексем, які певним чином сприяли утвердженню та вираженню самобутності народу. Причому активізацію вживання таких лексем спостерігаємо не лише в межах національної мови. Вони активно функціонують у мовах-реципієнтах, що засвоюють їх. Саме в цей період починає активно функціонувати у наукових текстах етнопонім та утворені від нього прикметники *Україна – український – українець*, поступово витісняючи *Малоросія – малоросійський – малоросіянин*.

Однією з лексем, що у сучасній мові експлікують національну своєрідність українців як нації, вважаємо лексему *козак*. Лексеми, що актуалізують етноспецифічні особливості та національну своєрідність представників певного народу, що здатні називати певні риси людини, пов'язані з її національною самоідентифікацією, й які в сучасній мові є своєрідними словами-символами, ми називаємо етнопсихологемами. Так, говорячи сьогодні про когось “він справжній козак”, маємо на увазі певні зовнішні та внутрішні характеристики людини. І це не дивно, адже саме в історії та долі козаків – степових лицарів, жоден з яких не бажав бути глядачем, спостерігачем світової драми, а тільки її актором, безпосереднім учасником – якнайяскравіше виявилася історична місія українського народу. Сьогодні називаючи когось справжнім козаком, насамперед звертаємо увагу на певні поведінкові та психологічні риси людини, актуалізовані завдяки такій номінації. Проте етнопсихологічне навантаження семантики лексеми існувало не одразу, а виникло в результаті її функціонування в текстах різних стилів. Закріпленню за словом певної етнокультурної інформації насамперед сприяло створення фольклорних та художніх образів, які втілювали архетипні риси українського козацтва. Етнокультурологічній інтерпретації вказаної лексеми сприяли і наукові праці, присвячені історії козаків, у яких поряд з суто історичною знаходимо культурологічну, економічну, політичну та ін. інформацію.

Д.І. Яворницький, досліджуючи історію, територіальні та природні особливості Запорозької Січі, не оминув вказати і на певні деталі, які створюють етнопсихологічний та лінгвокультурологічний портрет українського козацтва. Зі сторінок його праці перед нами вимальовуються герої-козаки, які насамперед безмежно любили свою батьківщину, якою для

них була Січ: “Для запорожца, не знавшего в среде суровых товарищей своих “ні неньки рідненької, ні сестри жалібненької, ні дружини вірненької”, всю родню составляли Сичь да Великий Луг: “Сич – мати, а Великий Луг – батько, от там треба й умирати”...” [6, 55-56]; “Здесь, за неприступными порогами, среди бесчисленных островов, непроходимых камышей, дремучих и вековых лесов; здесь, в бесплодных и знойных “полях”, в безводных и диких степях, здесь-то удальцы и находили себе надежное убежище и всеобъемлющую колыбель. “Сич-мати, а Великий Луг – батько! Степ та воля – козацька доля!..”” [6, 96].

Така безмежна любов до землі, яка давала захист, на якій знаходилась рідна домівка, приводила до її ідеалізації: “Не удивительно, после всех приведенных описаний, почему в воспоминаниях теперешних стариков страна вольностей запорожских козаков представляется такою богатой и цветущей страной. Конечно, в этих воспоминаниях немало и преувеличений, объясняющихся свойствами человеческой природы все прошлое представляют в лучшем виде, чем настоящее...” [6, 74]; “У некоторых писателей прошлых веков страна вольностей у козаков запорожских называлась страной, текущей “млеко и медом”, а у самих козаков именовалась “раєм божим на землі”” [6, 78].

Земля, щедра природними ресурсами, красива своїми пейзажами, обдаровувала внутрішніми багатствами людей, що тут мешкали: “Здесь, в виду этого грозного, дикого и заветного порога, часто сживали и часто любовались с высокого мыса на мчавшиеся по скатам скал и на кипящие волны реки истинные ценители красот природы, мечтатели в душе, поэты в речах, художники в песнях, запорожские казаки, всегда жившие с природой душа в душу, лицом к лицу” [6, 54-55]. Усвідомлення багатств рідної землі відображено у деяких піснях, наприклад: “З устя Дніпра та й до вершини – Сімсот річок ще й чотири” [6, 57].

Проте, як зазначає Д.І. Яворницький, Запорозький край не був однорідним щодо своїх багатств. Мабуть, не випадково серед найпоширеніших зображень козака історик називає малюнок з написом “Козак – душа правдива, Сорочки не має” [6, 83]. Тікаючи з України, Польщі, Росії за пороги Дніпра і розраховуючи знайти там багату здобич, втікачі нерідко втрачали й те, що несли з собою на Низ, тому у козацьких піснях співається:

Дніпре, брате, чим ти славен,
Чим ти красен, чим ти ясен –
Чи крутими берегами,
А чи жовтими пісками,
Чи своїми козаками?
Ой, я славен бурлаками,
Низовими козаками,
На Низ ідуть – гроші несуть,
А з Низу йдуть та й воші б'ють.
Попід лав'ю рибу плавляють,
Під припідком горшки ставлять,
На піч добро вигружують [6, 82].

Цими фактами пояснює дослідник існування у польських письменників минулих років і найменування землі запорозьких козаків “Диким-полем”, іноді “Чисто-полем”, “Пусто-полем” [6, 83]. “Но каковы бы ни были удобства или неудобства края, для запорожских козаков он представлялся обетованною страной, заветной Палестиной, несмотря на весь ужас его пустынности, летнего зноя, зимней стужи, страшного безводья, губительного ветра. И чем страшнее казался этот край другим, тем привлекательнее он был запорожским козакам” [6, 94], – такий висновок робить Д.І. Яворницький.

Серед характерних рис запорозьких козаків дослідник називає їх гостинність. Запорозьці завжди радо вітали тих, хто приставав до їхньої спільноти і брав на себе певні зобов'язання. У Січі можна було зустріти представників різних народностей: українців, поляків, литовців, білорусів, великорусів, болгар, волохів, чорногорців, татар, турок, жидів, калмиків, грузинів, німців, французів, італійців, іспанців, англійців. Але головний відсоток, звісно, становили українці [6, 143].

Будь-хто, ким би він не був, звідки б і коли б не прийшов у Запоріжжя, міг вільно вступити до Січі за умови виконання п'яти обов'язкових вимог, якими були, за свідченням Д.І. Яворницького, наступні: 1) бути вільним і неодруженим чоловіком, 2) говорити малоросійською мовою, 3) присягнути на вірність російському цареві, 4) сповідувати православну віру, 5) пройти певне навчання. Не вказуючи на пріоритетність тієї чи тієї умови, з приводу другої історик зазначає: “По второму обязательству требовалось, чтобы поступивший в Сичь, если он не был русским, забыл свою природную речь и говорил козацкою, т.е. малороссийскою речью, это условие никогда и никем не нарушалось” [6, 145-146]. Як бачимо, свою цілісність запорозьці вбачали не лише у просторовому, тобто територіальному, вимірі, про що йшлося вище, а й у мові та релігії.

Найважливішим принципом запорозьких козаків вважався общинний, тому найвища влада кошового атамана не могла прийняти будь-якого рішення чи щось зробити без товариства, без цілої громади [6, 150], для чого скликалася козацька рада.

Крім соціально закріплених ролей, неабияке значення у стосунках між козаками мав не вік запорожців, а час їхнього прибуття, вступу до Січі: *“...кто вступал раньше, тот имел преимущество перед вступившим позже, оттого последний называл первого “батском”, а первый последнего “сыном”, хотя-бы батьку было 20, а сынку 40 лет”* [6, 148]. Тобто для запорозьких козаків мав велике значення досвід, набутий під час перебування у Січі, та те, яким козак виявив себе: *“Ни знатность рода, ни сословное происхождение, ни старшинство лет не имели в Сичи никакого значения; одни личные достоинства, т.е. храбрость, опыт, ум, находчивость, брались в расчет. Таким образом, в запорожской общине терялась всякая единичная личность, как бы она ни была важна и показна; тут все дела решались сообща...”* [6, 150]. Слід зазначити, що запорозькі козаки не обмежували термін перебування у Січі і нікого не утримували примусово: *“...Определенного срока для пребывания в Сичи поступившему в нее не полагалось: всяк мог выходить из нее, когда ему было угодно”* [6, 152]. Добровільність – один з головних принципів формування війська запорозького. За цим принципом кожний новоприбулий міг змінити своє родове прізвище й обрати нове прізвисько, яке часом влучно давало характеристику козаку із зовнішньої чи внутрішньої, психологічної сторони. Серед таких прізвищ Д.І. Яворницький називає Семи-Палка, Сторча-Ус, Стреляй-Баба, Рогозяний-Дід, Не-Ридай-мене-мати, Шмат, Шкода, Часник, Лисиця, Ворона, Жайворонок, Коза, Бабак, Барабан, Башмак, Штиря і т.п. Зміну прізвищ історик пояснює бажанням приховати минуле того, хто приходив на Січ [6, 147-148]. А приходили сюди люди з різним минулим: і ті, хто йшли сюди з доброї волі й примусово, тікали від власних дружин, батька, від пана, були й ті, хто не знайшли розради на батьківщині, тут були й ті, хто відчували у собі *“волю огненну, силу богатырську”*, які носили в грудях люту ненависть, тут були і *“самозбройці польські”*, і *“ускоки задунайські”*, і *“западные люди, чуждые русским, маловедомые”* [6, 144] – усі знаходили притулок в Запоріжжі. Крім того, приходили в Січ різні злодії, засуджені до страти, дезертири, всілякі пройдисвіти, проте вони, на думку Д.І. Яворницького, *“не давали дурной окраски запорожскому товариству и ... не могли иметь разлагающего влияния на козаков, вследствие строгости запорожских законов, смертельно каравших преступников, провинившихся в Сичи”* [6, 144].

Головним керівним принципом в козацькій громаді, на думку історика, був звичаєвий: *“В основе всей козацкой общины их лежал обычай: по обычаю они не допускали в Сичь женщин, по обычаю производили суд и расправу, по обычаю разделялись на курени и паланки, по обычаю собирались в известное время на общие рады или совещания”* [6, 163].

Експліковані в історичному дослідженні Д.І. Яворницького риси українських козаків повторюють саме ті ознаки, які сприяли виникненню та формуванню у лексеми *козак* лінгвокультурологічного значення і які є архетиповими для української нації в цілому. Сучасні дослідники, аналізуючи самотність та особливості українського національного характеру, визначили його архетипові ознаки, серед яких називають три основні риси: *“По-перше, це – сумлінність... По-друге, це – звитязництво, в якому відображується рішучість людини до “здобуття долі”... По-третє, це – туга, в якій виказує себе відчуття нетотожності людини навколишньому світові, нездійсненність у ньому власної долі”* [7, 153]. Зображення й утвердження пріоритетних для характеру і свідомості українців рис на прикладі найкращих представників визначає етнокреативний характер літератури і науки, які розкривають етнічний портрет народу й виражають його неповторний досвід. Отже, *“культура трансформує історичний досвід у знаменування цінностей життя”* [3, 91,98]. Філософи вказують також на важливість того, яким народ себе усвідомлює, які риси у собі помічає, оскільки від цього залежить його місце та роль в подальшому історичному розвитку [7, 144]. У зв’язку з цим будь-які зауваження з приводу національного характеру містять не лише констатації та надії, але й історичні проєкції майбутнього життя нації в цілому.

Список використаних джерел

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1983.
2. Слухай Н.В. Етноконцепти та міфологія східних слов’ян в аспекті лінгвокультурології. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2005.
3. Кримський С.Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996.
4. Синиця І.А. Історико-філологічне значення лексеми “козак” у розумінні М.І. Костомарова // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: Зб.наук.ст. – Вип.10. – Луганськ, 2001.
5. Синиця І.А. Лексема “козак”: від історичного поняття до етнопсихологеми (на матеріалі художніх та наукових текстів ХІХ ст.) // Культура слова. – 2004. – Вип.64.

6. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3-х тт. Т.1. – К.: Наукова думка, 1990. – 580 с.
7. Андрос Є.І. Онтологія українського світосприймання: проблема соціокультурних пріоритетів // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996.

Анотація. У статті розглянуто одну з проблем лінгвокультурології, а саме проаналізовано мовні засоби збереження та передачі культурологічної інформації. На основі аналізу функціонування однієї лексеми в історичних текстах продемонстровано можливість передачі за її допомогою етнокультурологічної інформації.

Ключові слова: лінгвокультурологія, історичні тексти, етнокультурна інформація.

Summary. One of problems of linguoculturology is considered in the article, the language means of maintainance and kulturologic information transfer are namely analysed. On the basis of analysis of functioning of one lexeme in historical texts possibility of transmission is shown for its help of ethnokulturologic information.

Key words: linguoculturology, historical texts, ethnocultural information.

УДК 811.111'37

Ситник А. П.

COGNITIVE PROCESSING OF PROPOSITIONAL AND REFERENTIAL METONYMIES

Ever since Grice's influential paper [3] in which he introduced his Cooperative Principle and laid out the foundation for further research into the so-called 'non-natural meaning' and conversational implicatures, it has been generally acknowledged that there are two levels of meaning: what is said (semantics) and what is implicated (pragmatics). Specifying the conditions which allow the unsaid (but implicated) to be communicated has therefore become an essential task of theoretical linguistics today [1; 6]. The current interest in metonymy can be seen as concerned with a particular aspect of this very task.

The importance of studying metonymy from the cognitive-pragmatic perspective has been emphasized in recent research literature [4; 7]. Traditionally, metaphor and metonymy have been viewed as figures of speech (tropes) characteristic for literary language, which authors resort to for special rhetorical communicative purposes. Recently it has almost become traditional in cognitive linguistic literatures to analyze metonymies as conceptual phenomena and cognitive processes, which operate within scenes, frames, scenarios, domains, idealized cognitive models (ICMs) or cultural (meta)representations – the view, which superseded the traditional analysis of metonymy as having primarily referential function [5].

In cognitive linguistics metonymy is understood as a conceptual process whereby a conceptual entity, the *target*, is accessed cognitively through another conceptual entity – the *source* within the same Idealized Cognitive Model. Either of the two related conceptual entities may stand for the other and the process is reversible. Thus, a metonymy is a mapping of a cognitive domain, the source, onto another domain, the target. Source and target are in the same functional domain and are linked by a pragmatic function, so that the target is mentally activated.

Thus, within the framework of the speech act theory the so-called illocutionary metonymies in indirect speech acts, as in (a), evoke the request (b) itself:

- a. I would like you to close that window.
- b. Close that window.

The idea is that an attribute of a speech act can stand for the speech act itself in the same way that an attribute of a person can stand for the person. The source of a metonymy serves as a reference point whose sole purpose is to provide access to and activate a target meaning. For example, in "There used to be a time when African Americans could not vote in this country", the concept AFRICAN AMERICANS is part of a knowledge structure which it evokes and the metonymic reading involves a shift from this concept to the most readily available salient element in the frame along with the whole array of conceptual metarepresentations present in this frame. Through the metonymic shift, the neologistic reference point 'African Americans' is backgrounded while other previously used concepts